

закончанага трывання ў беларускай мове ўтвараюцца пры дапамозе афіксаў, якія маюць аслабленыя рэальныя значэнні, напр., *боялся – паб’яўся, просил – папрасіў*. Ужыванне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання з’яўляецца ў такіх выпадках факультатыўным і залежыць ад стылістычнага выбару. Аналагічная з’ява назіраецца і для адрознення ў граматычнай катэгорыі часу, якія прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі, напр., *дочь моя теперь умирает – дачка мая зараз памерла*. Супрацьпастаўленне цяперашняга незакончанага часу ў рускай мове і прошлага закончанага ў беларускай неістотна для зместу і нейтралізуецца. Гэты факт адлюстроўвае не толькі высокую ступень падабенства структурнай арганізацыі катэгорыі часу ў рускай і беларускай мовах, але і пераважнае ўжыванне форм часу ў першасных функцыях.

¹ Гл.: Пиотровский Р. Г. // ВЯ. 1973. №5; Яхонтов С. Е. // Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980.

² Гл.: Иванова С. Ф. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №3.

³ Гл.: Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967. С.26–27.

⁴ Адмोन В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., 1988. С.72.

⁵ Гл.: Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. Т.1. М., 1981. С.535.

⁶ Гл.: Русско-белорусский словарь: В 3 т. Т.1. Мн., 1993. С.471.

⁷ Там жа. Т.3. С.568.

⁸ Гл.: Грабчыкаў С. М. Беларуская-рускі слоўнік. Мн., 1991. С.50.

⁹ Гл.: Русско-белорусский словарь. Т.3. С. 693, 722.

Н.І.ЛАПІЦКАЯ

НАЗВЫ ЛІХАМАНАК У ТЭКСТАХ РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ЗАМОЎ

Замовы ад ліхаманак вылучаюцца сярод розных тыпаў замоўных тэкстаў шматлікасцю і разнастайнасцю зместу ("Ад радзімца", "Ад пералогоў", "Ад крывацёку", "Ад звіху" і г.д.). Відавочнай моўнай асаблівасцю названага тыпу замоў з’яўляецца наяўнасць у іх структуры ўласных імёнаў, якія выкарыстоўваюцца для наймення ліхаманак (рус. *Трясея, Глядея, Знобей, Невея, Вещица, Яда* і інш., бел. *Яўгешка, Фяклушка, лядзянка, касцяніца, смутніца* і інш.). Названая з’ява цалкам заканамерная, таму што адной з найхарактэрнейшых асаблівасцей міфалагічнага мыслення было менавіта антрапамарфічнае (а значыць, рэалізаванае ў оніме) успрыманне небяспечнай хваробы. Па заўвазе Я.Ляцкага, хвароба для беларуса ўяўляецца не тым, што нараджаецца і развіваецца ў ім самім; а тым, што прыходзіць аднекуль, жыве матэрыяльным жыццём¹. Параўн. таксама: "Ліхаманку беларус уяўляе сабе ў вобразе халоднай прыгажуні ці, наадварот, у вобразе злоснай, пачварнай бабы"². У сувязі з гэтым выкарыстанне імёнаў уласных для называння ліхаманкі ўсведамляецца "ў міфалагічнай перспектыве" як магчымасць магічнага ўплыву на ўяўную істоту, што з’яўляецца прычынаю болю і мучэння³.

Параўнанне рускіх і беларускіх замоў ад ліхаманак паказвае, што ў рускіх тэкстах асабовыя і ўласныя назвы ліхаманак сустракаюцца значна часцей, чым у беларускіх замовах: па нашых падліках, агульная колькасць адпаведных беларускіх назваў складае каля 20% агульнай колькасці рускіх онімаў. Можна меркаваць, што гэта звязана са значным уплывам на рускія тэксты замоў кніжнай традыцыі. У іх аснову была пакладзена грэчаская легенда аб святым Сісініі, што ўступіў у барацьбу са злым дэманам Гіла⁴. Акрамя гэтага, толькі рускія замовы атаясамліваюць Гіла з Ірадыядай або дочкамі Ірады як наяўнымі носьбітамі зла ўжо ў больш позняй хрысціянскай традыцыі: "*Ты, лихорадка, сукина дочка. Иродова ты дочь, погубила Ивана Предтечу через свою тряску, срубили ему голову; но тебя святая голова прокляла и послала питаться около леса, около куста, около лошади...*"⁵. Найбольшай частотнасцю вылучаюцца такія рускія назвы, як *Трясея, Знобей, Томея, Гнетей, Ломея, Глядея, Корчей, Кумаха, Невея, Ледея, Огнея* і інш.

Анамастыкон беларускіх тэкстаў замоў прадстаўлены ў асноўным трансанімізаванымі антрапонімамі ацэначнага характару: *Яўгешка, Фяклушка, Кацька, Польшка, Хрузка, Аўдоця, Ампяда, Арына, Праскоўя, Дамнека* і інш. Відавочна, што названыя антрапонімы з’яўляюцца табуістымі і ўжываюцца з мэтай задобрывання антрапамарфнай хваробы. Напрыклад, онім *Марушка* (рус.

Марья Иродовна, Маргарита) суадносіцца, хутчэй за ўсё, з міфонаімам *Марá* – “у славянскай міфалогіі злы дух, увасабленне смерці, мора”. Параўн.: і.-е. **mor/mer* “смерць, паміраць” (Фасм. II, 651). Астатнія найменні ўяўляюць сабой меншую ступень антрапамарфізацыі ліхаманак: *лядзянка*, *вяснянка*, *лістападніца*, *касцяніца*, *квактухка*, *начніца*, *смутніца*. “Та первым вяснянка, а вторая лядзянка, а трэцяя лістападніца, а чацвёртая касцяніца, пятая квактухка, шостая начніца, сёмая смутніца! Аткаісь, адвалісь, ад грудзёў і ад бела цела, ад буйнай галавы...” (Замоў, 251).

Аналіз рускіх найменняў ліхаманак можна правесці па стрыжнёвай семантычнай прымеце, што пакладзена ў аснову намінацыі. Такой прыметай, безумоўна, з’яўляецца характар уплыву ліхаманкі на чалавека, назва якога знаходзіцца ў самым замоўным тэксце: *ломовая*, “*аки сильная буря дерево ломит, тако же она ломает кости и спину*” (Даль, II, 258), *Трясовица*, “*от меня не может согреться*”, *Знобей*, “*я озноблю рода человеческого, то не может согреться*” (Ветухов, 134, 135), *Глухей*, “*закладывает уши*” і г.д. Характэрнай асаблівасцю структуры рускіх замоў разглядаемага тыпу з’яўляецца дыялог паміж святым (часцей за ўсё – Сісініем) і антрапамарфічнымі ліхаманкамі, у выніку чаго апошнія не толькі паведамляюць свае імёны, але і прыводзяць да іх адпаведную “матывіроўку”: “...О окаiania! А что якия ваше, окаiania, имена? – Первая рече: мне имя Трелея; вторая рече: мне имя Негрея... Знобей, – я озноблю рода человеческого, то не может согреться... Ломей (кости ломле; у человека кости ломит, как ветром сухое дерево вон выламливает)... Пухлея... Коркота (Корчя)... Желтуня (как жёлтой цвет в поле цветёт, так на человека напустит жёлтость)... Ледея (тело холодно)... Монея ... Соней... Трясея... Невей, старшая их сестра усекнула главу Иоанна Предтечи. Которого я человека начну мучить, то не будет жив” (Ветухов, 159, 160). Вельмі паказальна, што названыя ў замовах праяўленні ліхаманкі амаль цалкам супадаюць з медыцынскімі звесткамі аб гэтай хваробе, для якой характэрна бледнасць, мышачнае дрыжжанне, агульны стан, які вымотвае, праз рэзкія перапады тэмпературы, галавы боль, пачырваненне скуры і інш.¹⁰ Можна меркаваць, што нааўнасць у замовах такіх падрабязных звестак (з выкарыстаннем метафар, параўнанняў) аб сімптоматыцы ліхаманкі, накіраваная, з аднаго боку, на магічнае “авалоданне” міфічнымі істотамі, а з другога – на найбольшае псіхалагічнае ўздзеянне на хворага.

З улікам унутранай формы онімаў можна вылучыць некалькі іх самастойных тыпаў. Першую групу складаюць імёны ўласныя, якія ўказваюць на хваробныя адчужанні, выкліканыя ліхаманкай: *Томей*, *Гнетей*, *Ломей*, *Трясея*, *Знобей*, *Корчя*, *Блудей*, *Битиха*, *ражого*, *Чадлей*, *Негрея*, *Сведея*, *Хрипеля*, *Соней*, *Огней* (параўн. бел. *агнявая*), *Холодия*, *Ледея* (бел. *ледавая*), *Кисленя*, *Горькуша*, *Тоскуша*, *Скорбута*, *Пухлея*, *Глядея* і інш. Сюды ж, на наш погляд, можа быць аднесены і антрапонім *Усма*. На думку В.А.Мяркулавай, гэтае імя этымалагічна звязана з грэч. *εῖος* (**eus*–*o*) “паліць, пячы”, стар.-ісл. *usei* “агонь”, літ. *ūr̃o*, *ussī*, *ustum*, *urere* “пячы, паліць” і інш. на падставе таго, што назвы ліхаманкі заўсёды ўтрымліваюць семантычную характарыстыку-прымету “гарэнне”: *Горита*, *ражого*, *Горячия*, *Огния* і пад.

Назвы ліхаманак у рускіх замовах засноўваюцца і на знешніх прыметах праяўлення хваробы: *Желтея*, *зелёная*, *алая*, *синяя*. З пэўнай доляй верагоднасці да гэтай групы можна аднесці таксама імя ўласнае *Лопуха*, якое выкарыстоўваецца для назвы сыпу на скуры ад ліхаманкі. Гэтае меркаванне можа быць пацверджана ўжываннем лексемы *лопуха* ў рускіх гаворках: “*лопуха* – сып на теле, краснуха, скарлаціна; чырвоныя плямы” (Даль, II, 238).

У назвах ліхаманак можа ўтрымлівацца ўказанне на частку цела або арганізма, якая знаходзіцца пад уздзеяннем хваробы: *Костей*, *Грудей*, *Головия*, *Ногия*, *Утробница*, *Животиния*, *Недра*. Аналагічныя назвы ўжываюцца ў беларускіх замовах: *касцяніца*, *унутраная*, *касцявая*.

У назвах ліхаманкі могуць адлюстроўвацца іншыя матывуючыя адзнакі: 1) час уздзеяння на чалавека: рус. *ночница*, *дневная*, *веснянка*, *Листопадница*, бел. *лістападніца*, *лістаадзеватная*, *лістападная*, *гарохавая*; 2) месца ўздзеяння на чалавека: рус. *Тенная*, *гноевая*, *веретенница*; 3) прычына ўзнікнення хваробы: рус. *ветряная*, *надуманная*, бел. *пудава*. Адзнака “ўздзеянне” ўтрымліваецца таксама ў оніме, які мае відавочную сувязь з апелятывам *проказа* “сурокі шляхам вядзьмарства” (Меркулова, 167). Аснову ўнутранай формы гэта-

га слова можа складаць і ўяўленне аб змене знешняга выгляду чалавека: параўн. семантыку дзеяслова *казить* "гадзіць" (Фасм., III, 373).

Асобныя найменні ліхаманак могуць указваць на ступень уздзеяння на чалавека: рус. *Убийца, Мученица, Невея*; да апошняга параўн.: рус. *навь, навье, навья* "мярцвяк", *нава* "смерць", стар.-чэш. *unaviti* "забіць", роднаснае лтш. *nàve* "смерць", гоц. *paus* "мярцвяк" і інш. (Фасм., III, 35; Даль, II, 389)¹².

У некаторых (нешматлікіх) выпадках агульныя назвы ліхаманак адлюстроўваюць эмацыянальныя адносіны чалавека да хваробы: *Жадная, Иудея, Ворогуша, дряница, Злейшая*. Асобную групу складаюць ужывальныя ў рускіх замовах табуістычныя, эўфемістычныя назвы ліхаманак, якія суадносяцца з найменнямі нячыстай сілы: *Бесица, Вещица, Налукия* (параўн. стар.-рус. *лука* "хітрасць"; адну з эўфемістычных назваў чорта – *Луканька*), *Черькота* (апошняе імя ўласнае можна звязаць з рус. *черкается* "памінаць чорта", утвораным ад *чорт*, сербахарв. *цртити, цртим* "заклінаці, клясці", славен. *črt* "чорт, ненавісьць" (Фасм., IV, 347), прасл. **črtъ* "вядзьмарства", "праклён"¹³.

¹ Гл.: Ляцкий Е. // Этнографическое обозрение. СПб., 1892. №2-3. С.28.

² Янчук Н. А. // Мифы Бацькаўшчыны. Мн., 1994. С.46.

³ Гл.: Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в слово. Варшава, 1907. С.7 (далее – Ветухов).

⁴ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. М., 1916. С.82; Черепанова О.А. // Язык жанров русского фольклора. Петрозаводск, 1977. С.47.

⁵ Папюс. Черная и белая магия. Кн.1,2. М., 1994. С.163.

⁶ Замовы. Мн., 1992. С.256 (далее – Замовы).

⁷ Гл.: Мифы народов мира: В 2 т. М., 1980. Т.1. С.110; Етимологічний словник української мови. Київ, 1989. Т.3. С.511.

⁸ Русские заговоры. М., 1993. С.97.

⁹ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина. М., 1993. С.234.

¹⁰ Гл.: Большая медицинская энциклопедия. М., 1980. Т.13. С.217.

¹¹ Меркулова В. А. // Этимология. 1965. М., 1967. С.167 (далее – Меркулова).

¹² Гл. таксама: Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1869. Т.3. С.88.

¹³ Мартынов В. В. // Арёальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1977. С. 182.

МІРАСЛАВА МАЛОХА (Польшча)

ХВОЙНЫЯ ДРЭВЫ Ў НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ І ФРАЗЕАЛОГІІ СЛАВЯН

Мова культуры ў межах кожнай асобнай традыцыі вылучае адны рэаліі, надзяліўшы іх сімвалічным значэннем, і пакідае па-за полем культуры іншыя. Так, напрыклад, у славянскай народнай традыцыі дуб, бяроза ці вярба займаюць важнае месца ў сістэме сімвалаў, тады як распаўсюджаныя на гэтай жа тэрыторыі ясень ці чаромха зусім ці амаль зусім пазбаўлены культурных функцый. Моўная карціна свету, як яна адбілася ў фразеалогіі, па колькасці ФА і рознабавасці прадстаўленых у іх тэм на першае месца выводзіць пладовыя дрэвы. Адначасова фразеалагічны матэрыял дазваляе выдзеліць апазіцыю ліставыя-хвойныя.

Традыцыйная народная культура славян уключыла хвойныя дрэвы ў шырокі кантэкст павер'яў, абрадаў, песень, прымавак і г.д. Сімваліка елкі і сасны часта супадае, аднак часам яна бывае і палярнай. Елка ўсё ж часцей надзелена негатыўнай семантыкай. Мабыць, значную ролю ў гэтым адыграла наяўнасць у яе вострых іголак. Да таго ж, дрэвы падземнага царства ў народнай свядомасці часта ўяўляліся пакрытымі вострымі калючкамі.

А.В.Амфітэатраў у сваёй працы "Д'ябал" прыводзіць бачанне пякельных пакутаў манаха Альберыха (XIII ст.): "...Далей цягнуўся лес жахлівых дрэваў па 60 локцяў вышыняй, пакрытых іголкамі, на іх старых калючках віселі, прычэпленыя за грудзі, злыя бабы, якія пры жыцці адмаўляліся карміць сваім малаком тых немаўлят, што засталіся без маці, і за гэта кожную з іх ссала зараз па дзве змяі"¹.

Як бачым, тое, што дрэвы, названыя "жахлівымі", пакрытыя іголкамі, а не лістамі і пладамі, і да таго ж іголкамі старымі, дазваляе лічыць іх дрэвамі смерці, зла, падземнага царства.